

قرائات منسوب به اهل بیت(ع) و رسم المصحف

حمید رضا مستفید^۱

شبنم رجب زاده^۲

مریم حاجی عبدالباقی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۰۲، صفحه ۱۵۱ تا ۱۸۳ (مقاله پژوهشی)

چکیده

دو علم قرائات و رسم المصحف از عوامل فهم، پژوهش و خوانش قرآن کریم می‌باشند که از یکدیگر تأثیر و تأثر بسیاری می‌پذیرند و همواره به عنوان موضوعات چالش‌برانگیز علوم قرآنی مطرح بوده‌اند. در این میان قرائات منسوب به اهل بیت(ع) با وجودی که از جمله قرائات شاذ به شمار می‌آیند، به سبب انتسابشان به معصومین(ع) و به جهت وجوه تفسیری، از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. از منظر ابن الجزری (۸۳۳ ق) یکی از شروط صحت قرائات، مطابقت قرائت با رسم یکی از مصاحف عثمانی ولو به صورت احتمالی است. سوال این جاست که قرائات منسوب به اهل بیت(ع) به چه میزان با این شرط منطبق هستند. روش تحقیق این مقاله با استفاده از منابع مکتوب این علوم، توصیفی _ تحلیلی _ موردی است. این پژوهش به روی ۵۰۰ قرائت منسوب به اهل بیت(ع) تمرکز نموده است که از میان این قرائات در نگاه نخست، ۳۱۲ قرائت کاملاً مطابق با رسم و ۱۸۸ قرائت مخالف با رسم تلقی می‌شود. اما در بررسی‌های مجدد از طریق هفت روش دستاورد این مقاله، ۵۵ قرائت دیگر مطابق با دیدگاه ابن الجزری، موافق با رسم محسوب می‌شود.

کلیدواژه‌ها: رسم المصحف، قرائات شاذ، قرائات منسوب به اهل بیت(ع)، مصاحف کهن، مصاحف معاصر.

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، (نویسنده مسئول).

h_mostafid@iau-tnb.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

sh.rajabzadeh@iau-tnb.ac.ir

۳. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

m_abdolbaghi@iau-tnb.ac.ir

درآمد

عموماً دیدگاه شیعیان در مورد علم قرائات به دلیل تفاوت با قول مشهور، کمتر مورد توجه واقع شده است چرا که آنها برخلاف دیدگاه مشهور (دیدگاه اهل سنت) که همه قرائات هفتگانه و یا دهگانه را معتبر، متواتر و «نازلٌ من عندالله» می‌پندارند (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ۷۰/۱؛ معرفت، بی‌تا، ۴۹/۲_ ۵۲) با تکیه بر نظر اهل بیت (ع) بر این باورند که فقط یک قرائت، «نازلٌ من عندالله» است و اختلاف قرائات از ناحیه قاریان ایجاد شده است. (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۶۳۰/۲)

نگرش نخست به منزله مَهر تأییدی بر تمامی قرائات مشهور می‌باشد. در این دیدگاه غیر از قرائات هفتگانه و یا دهگانه، سایر قرائات شاذ و نامعتبرند و یا در عرضه اخیره نسخ شده‌اند. اما دیدگاه شیعیان که آن را از اهل بیت (ع) اخذ نموده‌اند، با نگرش مشهور منافات دارد. هرچند که آنها مطابق با فرمایش اهل بیت (ع) خود را ملزم به پیروی و خواندن قرائات مشهور می‌دانند اما بر این باورند که قرائت صحیح در بین قرائات متعدد مخفی و نامشخص مانده است و این‌شاءالله حضرت عجل الله تعالی فرجه الشریف خواهند آمد و آن را آموزش خواهند داد. (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۶۳۳/۲؛ ۶۳۱/۲؛ ۶۱۹/۲)

حال سخن این جاست که آیا این قرائت صحیح، فقط در بین قرائات هفتگانه و دهگانه قرار دارند و یا رد پای آنها را می‌توان در بین قرائات شاذ نیز جستجو نمود؟ از بین قرائات شاذ، قرائات منسوب به اهل بیت (ع) ابتدا به جهت انتسابشان به معصومین (ع) سپس به جهت وجوه مختلف تفسیری و مطالب ارزشمند زبان‌شناختی برای ما بسیار ارزشمندند. از این جهت شناخت، بررسی و احیای این قرائات، بسیار ضروری و لازم به نظر می‌رسد.

۱. چنانچه امام باقر (ع) (۱۱۴ق) نیز در این باره فرمودند: «إِنَّ الْقُرْآنَ وَاحِدٌ نَزَلَ مِنْ عِنْدِ وَاحِدٍ وَ لَكِنَّ الْاِخْتِلَافَ يَجِيءُ مِنْ قَبْلِ الرُّوَاةِ.»

۲. « مُحَمَّدٌ بْنُ يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي هَاشِمٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ سَلَمَةَ قَالَ: قَرَأَ رَجُلٌ عَلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) وَ أَنَا أَسْتَمِعُ حُرُوفاً مِنَ الْقُرْآنِ لَيْسَ عَلَيَّ مَا يَقْرَأُهَا النَّاسُ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع) كُفَّ عَنْ هَذِهِ الْقِرَاءَةِ أَقْرَأَ كَمَا يَقْرَأُ النَّاسُ حَتَّى يَقُومَ الْقَائِمُ (ع).... » / « عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَنْدَبٍ عَنْ سُفْيَانَ بْنِ السَّمْطِ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) - عَنْ تَنْزِيلِ الْقُرْآنِ قَالَ أَقْرَأُوا كَمَا عَلَّمْتُمْ. » / « عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ (ع) قَالَ: قُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاكَ إِنَّا نَسْمَعُ الْآيَاتِ فِي الْقُرْآنِ لَيْسَ هِيَ عِنْدَنَا كَمَا نَسْمَعُهَا وَ لَا نُحْسِنُ أَنْ نَقْرَأَهَا كَمَا بَلَّغْنَا عَنْكُمْ فَهَلْ نَأْتِمُّ فَقَالَ (ع) لَا أَقْرَأُوا كَمَا تَعَلَّمْتُمْ فَسَيَجِيئَكُمْ مِنْ يُعَلِّمُكُمْ »

امروزه هنوز سه شرط ابن‌الجزری (۸۳۳ ق) یعنی صحت سند (بنا به قولی تواتر)، موافقت با وجهی از وجوه زبان عربی و مطابقت با یکی از مصاحف عثمانی ولو به صورت احتمالی (ابن‌الجزری، بی‌تا، ۹) از جمله ملاک‌های متداول برای صحت و قبول هر قرائتی به شمار می‌آیند. این پژوهش به بررسی برخی قرائات منسوب به اهل بیت (ع) که به ظاهر مخالف رسم الخط قرآن هستند، می‌پردازد و سعی دارد که نشان دهد این دسته از قرائات به ظاهر مخالف رسم، با رسم‌المصحف تطابق داشته و با آن مغایرتی ندارند و به این ترتیب از شاذ بودن برخی از این قرائات کاسته خواهد شد.

طرح مسأله

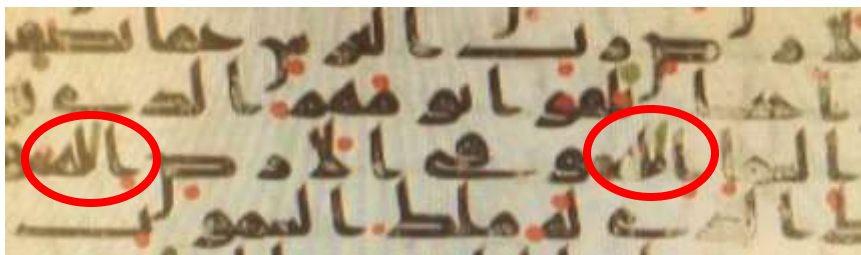
از آنجایی که مقیاس مطابقت با رسم‌المصحف، همواره به عنوان یکی از مهم‌ترین ملاک‌های صحت قرائات به شمار می‌آمده است، در این پژوهش برآن شدیم که قرائات منسوب به اهل بیت (ع) را به لحاظ میزان انطباق با رسم‌المصحف مورد بررسی قرار دهیم. به طور کلی این قرائات را از نظر انطباق و یا عدم انطباق با رسم‌المصحف می‌توان به سه دسته تقسیم نمود:

الف - برخی از این قرائات با اختلاف بسیار بارز به هیچ وجه با خط مصحف مطابقت ندارند و به این دلیل وارد قرائات شاذ می‌شوند. مانند قرائت «وَالْعَصْرِ وَتَوَابِ الدَّهْرِ» (عصر/۱) که به امیرالمؤمنین (ع) منسوب می‌باشد.

ب - درصد قابل ملاحظه‌ای از این قرائات که با خط مصحف مطابقت صد در صدی دارند. مانند قرائت «النُّصْفُ» در آیه «وَإِنْ كَانَتْ وَحِدَةً فَلَهَا النُّصْفُ» (نساء/۱۱) که این قرائت به امیرالمؤمنین (ع) منسوب می‌باشد و چنانچه مشاهده می‌شود این اختلاف قرائت فقط از نوع اختلاف در حرکت می‌باشد و مخالفت با رسم محسوب نمی‌شود.

ج - گروهی دیگر از قرائات که به ظاهر با رسم‌المصحف مخالفند ولی می‌توان با اثبات قابلیت انطباق این قرائات با خط مصحف از آنها دفاع نمود. مانند این آیه «وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهُ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهُ» (زخرف/۸۴) که قرائت «وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ اللَّهُ وَفِي الْأَرْضِ اللَّهُ» به امیرالمؤمنین (ع) منسوب می‌باشد.

ممکن است در ابتدا این قرائت، مخالف با رسم به نظر بیاید اما چنانچه در تصویر ذیل مشاهده می‌شود در بررسی مصاحف کهن به نمونه قابل انطباقی با این قرائت دست یافتیم لذا می‌توان ادعا نمود که با رسم الخط برخی از مصاحف هیچ مغایرتی ندارد.

Paris , Bibliotheque nationale de France : Arabe ۳۳۳(d)

دو دسته الف و ب از موضوع این پژوهش خارج و فقط به دسته سوم پرداخته شده است و - با استفاده از قواعد رسم المصحف و موارد مشابه از قراءات عشره - اثبات شده است که قراءات نوع سوم نیز می‌توانند مطابق رسم المصحف تلقی شوند و - علی‌رغم مخالفت ظاهریشان با رسم المصحف - با خط قرآن مخالفت و مغایرتی ندارند. لذا از این بابت ، نباید و نمی‌توان این قراءات را شاذ تلقی نمود.

پیشینه پژوهش

- در مورد دو علم قراءات و رسم المصحف کتب و مقالات بسیاری به رشته تحریر در آمده است. از میان منابع اصلی و مهم رسم المصحف برای نمونه ، می‌توان به چند مورد اشاره نمود:^۱
- «اختلاف المصاحف» و «کتاب الهجاء» ابو حاتم سجستانی (م ۲۵۵ ق)
  - «المصاحف» عبدالله بن ابی داوود سجستانی (م ۳۱۶ ق)
  - «المقنع فی رسم مصاحف اهل الامصار» ابو عمرو عثمان بن سعید الدانی (م ۴۴۴ ق)
  - «مختصر التبیین لهجاء التنزیل» ابو داوود سلیمان بن نجاج (م ۴۹۶ ق)
  - «مورد الظمان فی رسم القرآن» خراز (م ۷۱۸ ق)
  - «نثر المرجان فی رسم نظم القرآن» محمد غوث بن ناصر الدین محمد الناطی (م ۱۲۳۸ ق)
- و از جمله مهم‌ترین کتاب قرائتی که می‌توان در آن قراءات منسوب به اهل بیت (ع) را مشاهده نمود، کتاب «معجم القراءات القرآنیة» احمد مختار عمر و عبدالعال سالم مکرم است. اما در ضمن جستجو، برای یافتن منابع دیگر، به دو پایان نامه ارشد و یک کتاب با عناوینی مرتبط برخورد نمودیم: پایان نامه‌های ارشد:
- بررسی قراءات منسوب به معصومین (ع) و جایگاه آن در تفسیر توسط امیر حسین عامی مطلق.

۱. برای آشنایی با منابع بیشتر رک. (توکلی و دیگری ، ۱۳۹۶ ش، صص ۴۸-۳۳)

• بررسی و نقد قرائات نقل شده از معصومین (ع) توسط مرتضی یعقوبخانی غیاثوند. (امکان دسترسی به محتوای این پایان نامه وجود نداشت).

کتاب:

• پژوهشی در قرائات منسوب به اهل بیت (ع) توسط میثم کهن ترابی.

پس از بررسی دو اثر «بررسی قرائات منسوب به معصومین (ع) و جایگاه آن در تفسیر» و «پژوهشی در قرائات منسوب به اهل بیت (ع)» مشاهده شد که در این دو پژوهش، برای گردآوری قرائات منسوب به اهل بیت (ع) علاوه بر استفاده از کتاب «معجم القرائات القرآنیة»، از منابع مختلف تفسیری و حدیثی دیگری نیز استفاده شده است لذا به سبب جامع تر بودن این دو اثر، بر آن شدیم که در این پژوهش، از مجموع ۵۰۰ قرائت حاصل از این دو اثر استفاده نماییم.

شایان ذکر است که در این دو اثر، درباره مفهوم و جایگاه این قرائات در تفسیر و یا میزان انطباق آنها با قواعد عربی بررسی شده ولی درباره ارتباط این قرائات و رسم المصحف مطلبی بیان نشده است. در مورد قرائات منسوب به اهل بیت (ع) و رسم المصحف، هیچ پیشینه‌ای یافت نشد.

روش پژوهش

پس از بررسی اولیه ۵۰۰ قرائات، چنین مشاهده شد که قریب به دو سوم آنها (۳۱۲ قرائت) کاملاً با رسم مطابقت دارند و تنها تفاوت‌هایی از نوع اختلاف در حرکت و یا نقطه در آنها به چشم می‌خورد اما ۱۸۸ قرائت دیگر همگی با رسم مخالفند. در بازبینی و بررسی دقیق‌تر ۱۸۸ قرائت مخالف با رسم، به این نتیجه رسیدیم که حداقل به علت یکی از هفت دلیلی که در طی کار به آنها دست یافتیم، ۵۵ قرائت دیگر را می‌توان از زمره قرائات مخالف با رسم خارج نمود.

به این ترتیب در ادامه کار فقط در مورد این ۵۵ قرائت و وجه انطباق آنها با رسم المصحف سخن خواهیم گفت اما برای پرهیز از اطاله کلام، تمامی این قرائات و وجوه انطباقشان با رسم را در جدولی، انتهای مقاله گردآوری نمودیم و برای وضوح بیشتر مطلب، تنها به ذکر چند مثال اکتفا خواهیم نمود. در این پژوهش برای مقایسه قرائات منسوب به اهل بیت (ع) با رسم المصحف، علاوه بر رجوع به منابع اصلی رسم، از مصاحف استاندارد جهان اسلام که عبارتند از مصحف امیری (۱۳۷۲ ق)،

۱. توضیح اینکه اصل مصاحف فعلی در جهان اسلام از جمله مصحف عثمان طه، از مصحف امیری مصر الگو گرفته‌اند که بر اساس المقنع الدآنی و مختصر التبیین سلیمان بن نجاج و با ترجیح مختصر التبیین بر المقنع نوشته شده است.

قرائات منسوب به اهل بیت (ع) و رسم المصحف

مصحف الجماهیریه لیبی (۱۳۹۰ ق)، مصاحف چاپی به قرائات مختلف در مُجَمَّع ملک فهد عربستان، استفاده نمودیم و البته در طول تحقیق گاهی به مصاحف کهن نیز مراجعه شد.

به این صورت که، ابتدا آنها را از لحاظ قواعد رسم المصحف مورد بررسی قرار می‌دهیم و در ادامه با قرائات مشهور و معتبر و رسم مصاحف معاصر مقایسه خواهیم نمود و در پاره‌ای از موارد به مصاحف کهن و حتی دست‌نوشته‌های کهن نیز استناد شده است.

شایان ذکر است که از سایت‌هایی همچون سایت مرکز طبع و نشر قرآن کریم برای دستیابی به منابع رسم المصحف، از سایت کورپس کورانیوم برای دستیابی به تصاویر مصاحف کهن و از سایت موسوعه القرآنیة برای بررسی برخی قرائات و مصاحف معاصر جهان اسلام نیز استفاده شده است و تصاویر مصحف امیری و الجماهیریه لیبی را از طریق جستجو در اینترنت به دست آوردیم.

۱- قرائات شاذ و تغییر مصادیق آن در گذر زمان

از آنجایی که قرائات اهل بیت (ع) از جمله قرائات شاذ به شمار می‌آیند، ابتدا به مفهوم شاذ می‌پردازیم.

شاذ، در لغت به معنای تک و تنها (طریحی، ۱۳۷۵ ش، ۱۸۲/۳؛ أزهری، ۱۴۲۱ ق، ۱۸۶/۱؛ فراهیدی، ۱۴۰۹ ق، ۲۱۵/۶)، نادر (زبیدی، ۱۴۱۴ ق، ۳۷۳/۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ۴۹۴/۳) و یا مخالف قاعده (جرجانی، بی‌تا، ۵۴) اسم فاعل از فعل «شَدَّ» می‌باشد و در اصطلاح علم قرائات نزد هر عالمی طوری معنا می‌شده است، چرا که قاعده و ملاک پذیرش قرائات معتبر در زمان‌های مختلف، نزد علماء گوناگون بوده است.

• به عنوان نمونه بعد از توحید مصاحف ملاک معتبر بودن قرائات، مطابقت با مصحف امام بود و اینچنین بود که مطابق با این ملاک‌ها قرائات ابن مسعود، ابی بن کعب و ... که تا چندی قبل جزء قرائات معتبر بودند به عنوان قرائات شاذ شناخته شدند.

• در قرن چهارم ابن مجاهد (۳۲۴ ق) از میان قاریان، هفت قاری را معتبر و آنچه را که با نظر خود مخالف بود را شاذ نامید و به این ترتیب از آن پس تمام قرائات مخالف با قرائات هفتگانه، شاذ محسوب شدند. برای نمونه او قرائت یعقوب را شاذ می‌دانست در حالی که تنها چند سال بعد از

۱. از مصاحف معروف جهان اسلام که رسم آن براساس المقتع الدانی است .

2. <http://www.quranrasmi.ir>

3. <https://www.corpuscoranicum.de>

4. <https://www.quranpedia.net>

۵. البته برای بررسی صحت و سقم این قراءات به کتاب «البدور الزاهرة فی القراءات العشر المتواترة من طریقی الشاطیبه و الدرّة» عبدالفتاح القاضی نیز مراجعه شده است .

وی، ابن غلبون (۳۸۹ ق) در کتاب التذکره فی قرائات الثمان با مبنای دیگری هشت قرائت را به عنوان قرائت صحیح برشمرد و قرائت یعقوب را هم در قرائات معتبر داخل نمود.

• در قرن پنجم، دانی (۴۴۴ ق) در جامع البیان همان هفت قرائت را از طرق مختلف نقل کرده است اما در کتاب التیسیر فی القرائات السبع، فقط دو راوی را برای هر قرائت، معتبر دانسته است و از همین رهگذر بسیاری از طریقها که نزد دانی در جامع البیان معتبر بوده‌اند در التیسیر فی القرائات السبع عملاً شاذ دانسته شده و تا امروز هم شاذ می‌باشند.

• و یا می‌توان به علامه حلی (۷۲۶ ق) اشاره نمود که وی قرائات سبعة را معتبر و غیر از آن را شاذ محسوب می‌نمود (علامه حلی، ۱۴۱۲ ق، ۶۴/۵) در حالیکه شهید اول (۷۸۶ ق) تنها با فاصله زمانی اندکی پس از وی، قائل به صحت قرائات دهگانه است یعنی او (قرائت‌های یعقوب، خلف، ابوجعفر) را هم جزء قرائات معتبر می‌دانست (شهید اول، ۱۴۱۹ ق، ۳/۳۰۵).

• در قرن نهم ابن الجزری (۸۳۳ ق) سه قرائت دیگر را که ابن مجاهد (۳۲۴ ق) با ملاک‌های خود شاذ دانسته بود، در قرائات معتبر داخل نمود و غیر از قرائات دهگانه را شاذ محسوب نمود. وی سه شرط، صحت سند (بنا به قولی تواتر)، موافقت با وجهی از وجوه زبان عربی و مطابقت با یکی از مصاحف عثمانی ولو به صورت احتمالی (ابن الجزری، بی‌تا، ۹) را از شروط قرائت معتبر بر شمرد.

۲- جواز قرائات قرآن به برخی قرائات شاذ

علیرغم تصور برخی که قرائات شاذ را فاقد هرگونه ارزش قرائی می‌دانند، این قرائات همواره نزد اهل فن ارزشمند تلقی می‌شده‌اند تا جایی که ابن جنی (۳۹۲ ق) قرائات شاذ را از لحاظ سندی و فصاحت در حد قرائات معتبر محسوب می‌نماید (ابن جنی، ۱۴۱۹ ق، ۱۰۲/۱ - ۱۰۴) و یا ضیف در مقدمه السبعة فی القرائات می‌گوید: «شاذ بودن یک قرائت از نگاه ابن مجاهد (۳۲۴ ق) و ابن جنی (۳۹۲ ق) به معنای ضعیف بودن و یا عدم تواتر آن نبوده بلکه فقط به معنای کم بودن تعداد قاریانی است که این طور قرائت می‌نمودند (یعنی این قرائات به نسبت قرائات دیگر، کمتر مورد توجه قرار می‌گرفتند.» (ابن مجاهد، ۱۱۱۹ ق، ۲۰) و حتی برخی از علمای اهل سنت همچون ابوحنیفه و پیروان وی قائل به جواز قرائات شاذ بوده (به حجیت آن اعتقاد داشتند) و بر اساس آن نیز فتوا داده‌اند (البابرتی الحنفی، ۱۴۲۶ ق، ج ۱/۴۷۴) و از آن مهم‌تر در میان علمای شیعه نیز برخی همچون حکیم (یزدی، ۱۴۱۹ ق، ۵۲۰/۲)، خوئی (همان، ۵۲۰/۲)، سیستانی (سیستانی، بی‌تا، ۱۳۹/۲)، ... خواندن برخی قرائات غیر از سبعة و عشره را با شرط رواج در زمان ائمه (ع) جایز دانسته‌اند بر این اساس، قرائات شاذی که در زمان اهل بیت (ع) رایج بوده‌اند، جایز القراءه می‌باشند.

قراءات منسوب به اهل بیت (ع) و رسم المصحف

نکته قابل توجه این که برخی از این قراءات شاذ در زمان گذشته نیز شیوع داشته‌اند چنانچه ابن جنی (۳۹۲ ق) در این باره می‌گوید: «قسم یاد می‌کنم که قراءات قاریانی که شاذ می‌خوانند، شیوع دارد و اخذ قرائت، از این قاریان متداول می‌باشد» (ابن جنی، ۱۴۱۹ ق، ۱/۱۰۵)

علاوه بر این همواره از این قراءات به عنوان قرینه و وجوه ادبی در جهت فهم تفسیر و معانی آیات، یافتن وجوهی در ترجیح قراءات و ... استفاده می‌شده است تا جایی که أبو عبید القاسم بن سلّام (۲۲۴ ق) قراءات شاذ را تفسیر و تبیین معانی قراءات مشهور می‌داند (ابن جنی، ۱۴۱۹ ق، ۱/۳۴)

۳- چگونگی انطباق برخی قراءات منسوب به معصومین (ع) با رسم المصحف

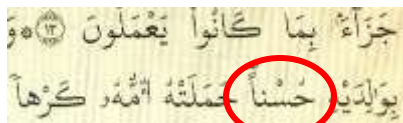
همانطوری که گفته شد از میان ۱۸۸ قرائت منسوب به اهل بیت (ع) که مخالف رسم بودند، ۵۵ قرائت را می‌توان _ ولو به صورت احتمالی _ موافق رسم قلمداد نمود. قبل از ارائه و طرح دلایل این مطلب، ابتدا به صورت اجمالی، وجوه هفتگانه انطباق قراءات با رسم المصحف نام برده می‌شوند. برای وضوح بیشتر، مقابل هریک شماره مثالهایی که در آنها این وجوه به کار رفته است، مشاهده می‌شود. لذا اگر مثالی همانند مثال ۵ در چند مورد تکرار شده باشد، به این معناست که این قرائت با توجه به چند وجه مختلف میتواند موافق با رسم تلقی شود.

- انطباق کامل قرائت با رسم یکی از مصاحف معتبر در جهان اسلام^۱ (ر.ک. مثال ۱)
  - انطباق قرائت با یکی از قراءات معتبر. (ر.ک. مثال ۲، مثال ۵)
  - انطباق قرائت با قواعد رسم المصحف. (ر.ک. مثال ۴)
  - عدم مخالفت قرائت با رسم المصحف، به سبب مطابقت با برخی از مصاحف و یا دست نوشته‌های کهن (نسخه‌های خطی). (ر.ک. مثال ۱، مثال ۵)
  - عدم مخالفت قرائت با رسم المصحف به سبب وجود برخی پدیده‌های لهجه‌ای (از لحاظ آوایی). (ر.ک. مثال ۶)
  - عدم مخالفت قرائت با رسم المصحف به دلیل شباهت برخی حروف به یکدیگر در خط کوفی. (ر.ک. مثال ۷)
  - عدم مخالفت قرائت با رسم المصحف به دلیل شباهت نگارشی کلمه مورد نظر با برخی از موارد قطعی رسم. (ر.ک. مثال ۳، مثال ۲، مثال ۵، مثال ۸)
- مثال ۱: در این آیه «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا» (أحقاف/۱۵) قرائت «حَسَنًا» به امیرالمؤمنین (ع) نسبت داده شده است (طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ۱۲۸/۹)

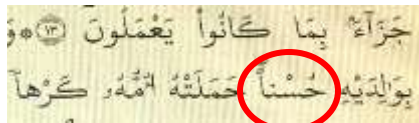
۱. این وجه در واقع همان شرط ابن الجزری (۸۳۳ ق) یعنی مطابقت با مصاحف عثمانی است. لازم به ذکر است که مصاحف معتبر معاصر، در جهان اسلام همه برگرفته از مصاحف امصارند.

اولاً: اگرچه که رسم این قرائت با مصاحفی که در دست ماست انطباق ندارد ولی با رسم چند مصحف معتبر در جهان اسلام مطابقت صد در صدی دارد مانند مصحف جماهیریة لیبی و برخی مصاحف دیگر همچون مصحف مدینه (قرائت نافع)، مصحف مدینه (روایت دوری از ابو عمرو)، ... لذا این قرائت را می‌توانیم به طور کامل منطبق با رسم به شمار بیاوریم.

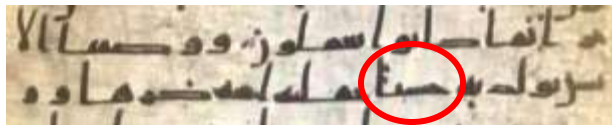

مصحف جماهیریة لیبی

مصحف مدینه (قالون از نافع)

ثانیاً: عدم مخالفت این قرائت با رسم المصحف برخی مصاحف کهن

Gotthelf-Bergstraber-Archiv : "Saray Medina 1a"

مثال ۲: در این آیه «لَا يَزَالُ بُنِيئُهُمُ الَّذِي بَنَوْا رِيبَهُ فِي قُلُوبِهِمْ إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ» (توبه/۱۱۰)، قرائت «إِلى» به امام صادق (ع) نسبت داده شده است. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ۱۰۶/۵)

اولاً: این قرائت، دقیقاً با یکی از قرائات معتبر _ قرائت یعقوب از قراء عشره _ مطابقت دارد. (قاضی، ۱۴۲۶ق، ۲۱۳) از آنجا که قرائت یعقوب را منطبق با رسم دانسته‌اند لذا قرائت منسوب به امام صادق (ع) را نیز می‌توان از جمله قرائات مطابق با رسم محسوب نمود.

ثانیاً: این قرائت را به دلیل شباهت در نحوه نگارش با برخی از موارد قطعی رسم، نمی‌توان مخالف رسم قلمداد نمود و هیچ بعید نیست که «إِلى» نیز به صورت «إِلا» نوشته شده باشد. چرا که در نمونه‌های خط کهن عربی نیز همانند آن مشاهده می‌شود. برای نمونه می‌توان به کلمه «لَدَى» اشاره نمود که در آیه «وَأَلْفِيَا سَيِّدَهَا لَدَا الْآبَابِ» (یوسف/۲۵) به صورت «لَدَا» نوشته شده است.

مثال ۳: در این آیه «وَأَتَّقُوا فَتَنَةَ لَأْتِصِبِينَ» (انفال/۲۵) قرائت «لَأْتِصِبِينَ» به امیرالمؤمنین (ع) و امام باقر (ع) نسبت داده قرائت شده است. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ۸۱۸/۴)

قرائات منسوب به اهل بیت(ع) و رسم المصحف

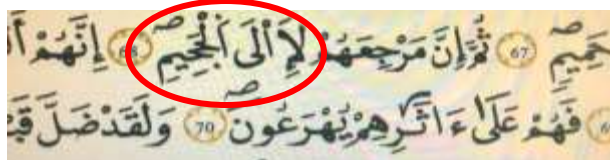
در گذشته اضافه شدن برخی حروف مدی همانند الف در نگارش برخی کلمات نمونه‌های متعددی داشته است، همچون «لَأَذِبحَنَّهٗ» (۲۱ نمل) ، «لَأَوْضَعُوا» (توبه ۴۷) ، «لِإِلیّ اللّٰه» (آل عمران ۱۵۸) ، «لِإِلیّ الْجَحِیمِ» (صافات ۶۸) که حتی هنگامی که با دو الف نوشته شده‌اند. (سلیمان بن نجاح، ۱۴۲۱، ۳۷۹، ۳۸۱/۲) به صورت «لَأَوْضَعُوا ، لِإِلیّ اللّٰه ، لِإِلیّ الْجَحِیمِ» خوانده می‌شوند . زمخشری (۱۴۰۷) در این باره می‌گوید:

اگر بگویی که چگونه در «لَأَوْضَعُوا» در خط مصحف الفی افزوده شده است؟ می‌گویم پیش از خط عربی فتحه بصورت الف نوشته می‌شد و خط عربی، نزدیک نزول قرآن اختراع شد و از آن خط اثری در نوشته‌ها باقی مانده است. لذا شکل همزه را به صورت الف و فتحه آن را نیز به صورت الف دیگری می‌نوشتند مانند: (لَأَذِبحَنَّهٗ). (۲۱۷/۱)

لذا با توجه به مثال‌های فوق، قرائت «لِإِلیّ الْجَحِیمِ» را به دلیل شباهت با برخی از موارد قطعی رسم، نمی‌توان با رسم المصحف مخالف در نظر گرفت.

مصحف شریف (به روایت دوری از الکسائی)

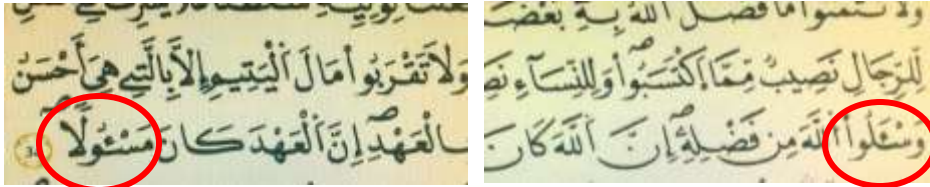

مصحف جماهیریة لیبی

مثال ۴: در این آیه «وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ» (یوسف/۲۳) قرائت «هَيْتُ» به امیرالمؤمنین(ع) نسبت داده شده است. (ابن خالویه ، بی تا، ۶۷)

این قرائت کاملاً با قواعد رسم المصحف منطبق می‌باشد. در بین قواعد رسم می‌توان به نحوه نگارش همزه در عربی کهن اشاره نمود. ابتدای نزول قرآن به علت عدم قاعده‌مند بودن خط عربی کهن، قاعده خاصی برای نگارش همزه وجود نداشته است و از آنجایی که همزه همیشه به یک شکل تلفظ نمی‌شده است (برخی آن را به تحقیق و برخی با تخفیف می‌خواندند) در نگارش نیز به یک شکل و نماد نشان داده نشده است (مستفید، ۱۳۸۸ش، ۱۰). همزه، در مصاحف اولیه فاقد هرگونه

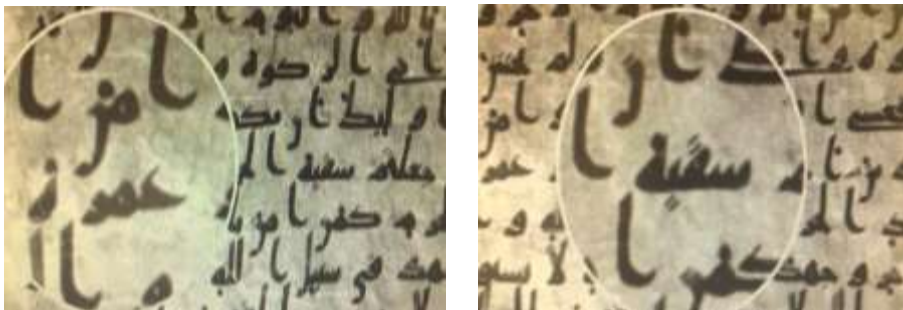
علامتی _ اعم از کرسی و دندانهِ _ بوده است مانند کلمه «مَسْؤُلاً» (۳۴ اِسراء، ۳۶ اِسراء، ۱۶ فرقان، ۱۵ اَحزاب) و کلمات مشابه دیگر که فاقد هر گونه کرسی برای همزه بوده‌اند، لذا می‌توان گفت که در آن روزگار نحوه نگارش «هَيْئَتٌ» نیز به صورت «هَيْتٌ» بوده و این قرائت نیز کاملاً با رسم منطبق است.

مصحف جماهیریہ لیبی

لازم به ذکر است که مدتها بعد از ابو الأسود الدؤلی از هیچ علامتی برای همزه استفاده نمی‌شده است، بعدها نقاط رنگین (زرد و یا قرمز) به عنوان نماد همزه شناخته شدند و در نهایت زمان خلیل بن احمد فراهیدی علامت رأس العین به عنوان نماد همزه به خط عربی افزوده شد. (قدوری الحمد، ۱۴۳۷ق، ۵۳).

مثال ۵: در این آیه «أَجْعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ» (توبه/۱۹) قرائت «أَجْعَلْتُمْ سِقَاءَ الْحَاجِّ وَعِمْرَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ» به امام باقر(ع) نسبت داده شده است. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ۲۲/۵)
اولاً: این قرائت، دقیقاً با یکی از قرائات معتبر _ قرائت ابن‌وردان از ابوجعفر _ مطابقت دارد. (قاضی، ۱۴۲۶ق، ۲۰۷) از آنجا که قرائت ابن‌وردان را منطبق با رسم دانسته‌اند لذا قرائت منسوب به امام باقر(ع) را نیز می‌توان از جمله قرائات مطابق با رسم محسوب نمود.
ثانیاً: این قرائت را نیز به جهت مطابقت با برخی مصاحف کهن می‌توان موافق رسم قلمداد نمود. چنانچه در تصویر صفحه بعد مشاهده می‌شود در این نسخه، کلمه «سِقَايَةَ» به صورت «سِقِيَّة» نوشته شده است و قرائت «عِمْرَةَ» هم که کاملاً منطبق با رسم است.

جالب اینکه ابن الجزری نیز در تأیید نگارش این دو کلمه بدون الف، چنین می‌گوید:
در مصاحف قدیم دو کلمه «سَقِيَّة» و «عَمْرَةَ»، همانند دو کلمه «الْقِيَمَةَ» و «جَمَلَت» بدون الف نوشته می‌شدند و در مصحف شریف مدینه نیز اینچنین دیدم و اصلاً سخنی که به نگارش این کلمات با الف، تصریح نموده باشد نیافتم. روایت ابن‌وردان نیز بر حذف الف دلالت دارد. (ابن الجزری، بی‌تا، ۲۷۸/۲)

ثالثاً: این قرائت را می‌توان شبیه به «تُقِيَّة» دانست همانطوری که این کلمه را به صورت «تُقَاء» و «تُقِيَّة» خوانده‌ان، کلمه «سَقِيَّة» را نیز می‌توان به صورت «سُقَاء» قرائت نمود. لذا این قرائت را می‌توان به علت شباهت با برخی قرائات مشابه، نمی‌توان مخالف رسم در نظر گرفت.
مثال ۶: در این آیه «إِنَّا أَعْطَيْنَكَ الْكَوْثَرَ» (کوثر/۱) قرائت «أَنْطَيْنَكَ» به پیامبر (ص) منسوب شده است. (ثعلبی نيسابوری، ۱۴۲۲ ق، ۳۰۸/۱۰)

برخی این قرائت را لهجه عربی خالص قریش، گروهی آن را لهجه بنی‌تمیم و بعضی دیگر آن را لهجه یمن دانسته‌اند. لازم به ذکر است که برخی از قرائات منسوب به اهل بیت (ع) فقط با در نظر گرفتن قوانین حاکم بر لهجه‌های مختلف عربی کهن، قابلیت انطباق با رسم را دارند. به این مفهوم که در کلمه از لحاظ نوشتاری تغییری ایجاد نمی‌شده، بلکه همان کلمه نزد قبایل مختلف به گونه دیگری تلفظ می‌شده است. به نظر می‌رسد که این کلمه نیز به سبب وجود برخی پدیده‌های لهجه‌ای به صورت «أَنْطَيْنَكَ» خوانده می‌شده ولی رسم آن به شکل «أَعْطَيْنَكَ» بوده است. چنین گفته‌اند که در لهجه هذیل، قیس، انصار و سعد بن بکر، هر جا عین ساکن به طاء برسد به نون تبدیل می‌شود به این قاعده «استنطاء» می‌گویند. چنین قاعده‌ای هنوز در لهجه‌های عامیانه بین مردم عراق رواج دارد (صبری الأشوح، ۱۴۱۹ ق، ۱۲۲). انیس می‌گوید: «در پدیده استنطاء که به رسمیت شناخته شده است، صوتی از اصوات دهانی به آوایی از بینی تبدیل می‌شود.» (انیس، ۱۹۹۲ م، ۱۴۱)
مثال ۷: در این آیه «ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى» (نجم/۸) قرائت «فَتَدَنَّى» به پیامبر (ص) نسبت داده شده است. (صدوق، بی‌تا، ۲۷۷/۱)

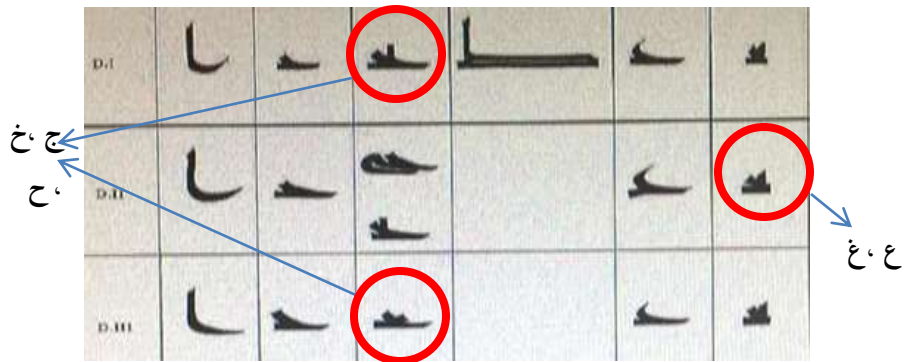
نحوه نگارش حروف در زبان عربی کهن در طول تاریخ دستخوش تغییر و تحولات بسیاری بوده است. یکی از ویژگی‌های خط کوفی اولیه، شباهت برخی حروف به یکدیگر است تا جایی که گاهی

۱. یعقوب این کلمه را «تُقِيَّة» خوانده است. (قاضی، ۱۴۲۶ ق، ۱۱۸)

<۱۶۳> مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، شماره ۷۰، سال بیست و هفتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ ش

Historical Approaches to Quran and Hadith Studies, vol. 70, year 27, Fall & Winter 2021-2022

تشخیص حروف را از یکدیگر دشوار می‌نموده است. ممکن است به علت وجود این ویژگی بتوانیم برخی قرائات منسوب به اهل بیت (ع) را تا حدی با رسم الخط منطبق بدانیم. در اینجا می‌توان برخی حروف مشابه به یکدیگر را در جدول ذیل مشاهده نمود.

شباهت در نحوه نگارش «عین» و «خ، ح، ج»

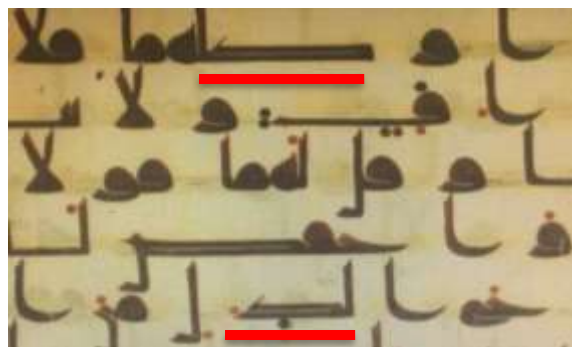
برگرفته از صفحه ۴۴ کتاب فرانسیس دروش (The Abbasid Tradition)

در این تصویر، به وضوح می‌توان شباهت «طاء» و «کاف» را مشاهده نمود. برگرفته از صفحه ۱۵۹ کتاب فرانسیس دروش (The Abbasid Tradition)

شباهت «ذال» در «الذل» و «کاف» در «کلهما»

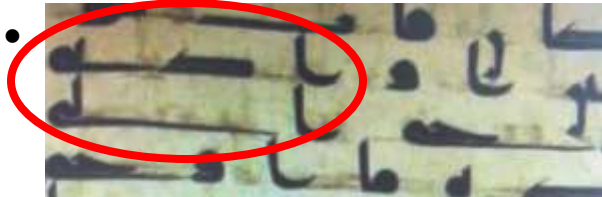
Paris, Bibliotheque nationale de France: Arabe 325

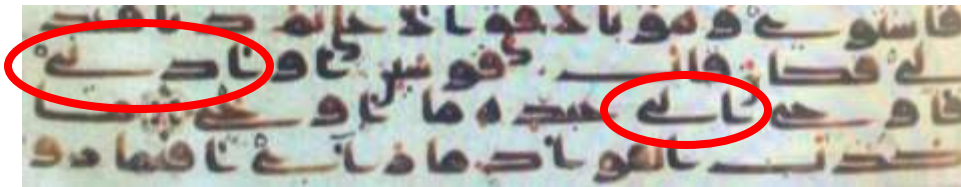
قرائات منسوب به اهل بیت (ع) و رسم المصحف

با توجه به توضیحات فوق و تصاویر ذیل، می‌توان گفت که به جهت وجود شباهت بین دو حرف «لام» و «نون» در خط کوفی، این قرائت را نیز نمی‌توان مخالف با رسم المصحف محسوب نمود.

• برای درک بهتر شباهت بین دو حرف «نون» و «لام» به دو کلمه «أدنی» و «إلی» که با رنگ قرمز مشخص شده‌اند، توجه شود.

Kairo , al-Maktaba al-Markaziyya li-l-Mahtutat
al-Islamiyya

Rampur Reza Library : No.1, Korankodex (Ali b. Abi Talib)

مثال ۸: در این آیه «قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَآتَى اللَّهُ بَيْنَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ» (نحل/۲۶) که دو قرائت «بَيْنَهُمْ» (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ۳۲۲/۲) و «بَيْنَهُمْ» (ابن خالویه، بی‌تا، ۷۶) به ترتیب به امام صادق (ع) و امام باقر (ع) منسوب می‌باشد.

اولاً: برخی قرائات منسوب به اهل بیت (ع) به دلیل شباهت نگارشی آنها با برخی از موارد قطعی رسم، با رسم المصحف مخالفتی ندارند برای نمونه در این دو قرائت ابتدا به نظر می‌رسد که هر دوی آنها به علت این که یک دندان کم‌تر از «بَيْنَهُمْ» دارند، با رسم مخالفند اما لازم به ذکر است که مشابه چنین قرائاتی را می‌توانیم در بین قرائات معتبر مشاهده نماییم:

الف: در این آیه «قُلْ مَنْ يُنَجِّبِكُمْ مَنْ ظَلَمْتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً لَّئِنْ أَنْجَيْنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ» (أنعام/۶۳) قُرَاءٌ غَيْرِ كُوفِيٍّ (یعنی غیر از حمزه، عاصم، کسائی و خلف) کلمه «أَنْجَيْنَا» را به صورت «أَنْجَيْتَنَا» با یک دندان اضافه‌تر قرائت نموده‌اند. (ابن مجاهد، ۱۱۱۹م، ۲۵۹).

ب: در بین قرائات مشهور، کلمه «فُنَجِّيَّ» در «حَتَّى إِذَا اسْتَيْسَرَ الرَّسُلُ وَاظْنَوْا أَنَّهُمْ قَدْ كَذَّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَّ مَنْ نَشَاءُ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ» (یوسف/۱۱۰) به دو صورت قرائت می‌شود. یعقوب، ابن عامر و عاصم آن را به صورت «فُنَجِّيَّ» و باقی قراء آن را «فُنُنَجِّيَّ» با یک دندان اضافه‌تر قرائت می‌نمایند و این در حالی است که به بیان ابن مجاهد (۳۲۴ق) در هیچ یک از مصاحف امصار

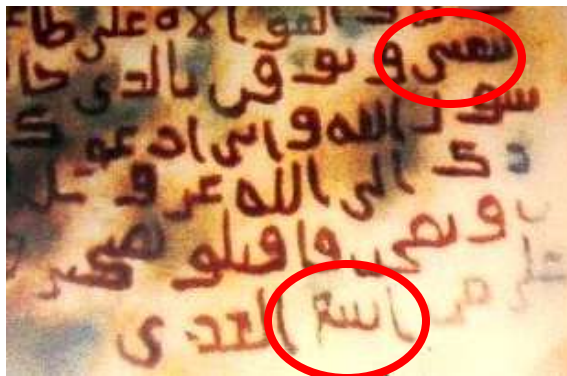
<۱۶۵> مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، شماره ۷۰، سال بیست و هفتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ ش

Historical Approaches to Quran and Hadith Studies, vol. 70, year 27, Fall & Winter 2021-2022

به چنین نگارشی اشاره نشده است و در ظاهر نیز مخالف رسم است اما با این حال این قرائت مخالف رسم تلقی نمی‌گردد. (ابن مجاهد، ۱۱۱۹م، ۳۵۲).

ج: کلمه «نُجِی» در قرائات مشهور «فَاسْتَجِبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ وَكَذَلِكَ نُجِي الْمُؤْمِنِينَ» (انبیاء ۸۷) به دو صورت «نُجِی» و «نُجِی» با یک دندانه اضافه‌تر قرائت شده است (ابن مجاهد، ۱۱۱۹م، ۴۳۰) حال آنکه «نُجِی» در کتابت تنها یک دندانه دارد اما با این حال این قرائت مخالف رسم تلقی نمی‌گردد.

ثانیاً: در بین رسم الخط‌های کهن مانند نامه منسوب به حضرت رسول (ص) که به نجاشی پادشاه حبشه نوشته شده است، کلماتی یافت شد که در نگارش آنها گاهی تعداد دندانه‌ها کم و یا زیادتر از حد لازم می‌باشد (چنانچه در تصویر ذیل مشاهده می‌شود). لذا به نظر می‌رسد این قبیل تفاوت‌های ظریف و کوچک مخالفت با رسم تلقی نمی‌شده است و گویا چنین پدیده‌ای در نگارش خط عربی کهن، امری مرسوم و عادی تلقی می‌شده است.

(با دقت در تصویر مقابل مشاهده می‌شود که کلمه اول «تبعنی» با یک دندانه کمتر و واژه دوم «اتبع» با یک دندانه بیشتر نوشته شده است.)

۴- ۵۵ قرائت موافق با رسم المصحف (ولو احتمالی)

اکنون به بیان اجمالی ۵۵ قرائتی که بنابر یک یا چند وجه از وجوه هفتگانه، قابلیت انطباق با رسم المصحف را دارند می‌پردازیم.

قرائات منسوب به اهل بیت(ع) و رسم المصحف

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم(ع)	مصحف الجماهیریہ لیبی	مصحف امیری	سوره	
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> لهجه (اشباع ضمه نون به لهجه قریش) 	نَسْتَعِينُ	نَسْتَعِينُ	نَسْتَعِينُ	حمد ۵	۱
پیامبر (ص)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با مصاحف کهن لهجه (لهجه بنی سلیم و یا لهجه هذیل مانند عَصَى به جای عَصَا) 	هُدَى	هُدَاىَ	هُدَاىَ	بقره ۳۸	۲
امام باقر (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با سایر قرائات معتبر (قرائت ابن عامر) مطابقت با قواعد رسم المصحف (شبه قرائت «ضَحِيحًا») 	مَوْلَاهَا (مَوْلِيهَا)	مَوْلِيهَا	مَوْلِيهَا	بقره ۱۴۸	۳
امام صادق (ع) پیامبر (ص)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم مانند «زَكَاةٌ ، صَلَوَةٌ» 	الْقِيَامُ (الْقِيَوْمُ)	الْقِيَوْمُ	الْقِيَوْمُ	آل عمران ۲	۴
پیامبر (ص)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم مانند شماره قبل 	وَقَادُ (وَقُوْدُ)	وَقُوْدُ	وَقُوْدُ	آل عمران ۱۰	۵

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم (ع)	مصحف الجماهيريه ليبي	مصحف اميرى	سوره	
امام باقر (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم به دلیل شباهت برخی حروف در خط کوفی (شباهت واو و فاء) مانند قرائت‌های وجود (وتوکل ، فتوکل) (۲۱۷ شعراء) - (ولایخاف، فلایخاف) (۱۵ شوری) در قرائات عشره 	فَاتَّقُوا	وَاتَّقُوا	وَاتَّقُوا	آل عمران ۲۰۰	۶
امام باقر (ع) امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم مانند «يَدْعُوا» ۲۵ یونس . 	دُو	دَوَا	دَوَا	مانده ۹۵	۷
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با مصاحف کهن مطابقت با سایر قرائات معتبر (حمزه ، کسائی ، خلف) 	وَاللَّيْسَعِ	وَالْيَسَعِ	وَالْيَسَعِ	انعام ۸۶	۸
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم به دلیل شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم مانند «لَتَنخَذَنَّ» (۷۷ کهف) به جای «لَا تَنخَذَنَّ». قرائت «وَادَّارَسُوا» نیز می تواند به صورت «وَدَّرَسُوا» نوشته شده باشد ولی «وَدَّرَسُوا» خوانده شده باشد. 	وَادَّارَسُوا	وَدَّرَسُوا	وَدَّرَسُوا	اعراف ۱۶۹	۹

قرائات منسوب به اهل بیت(ع) و رسم المصحف

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم(ع)	مصحف الجماهیریہ لیبی	مصحف امیری	سوره	
امیر المؤمنین (ع) امام باقر (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم به دلیل شباهت نگارشی با «لَا أَذْبَحُهُ، لَا أَوْضَعُوا، لَا إِلَى اللَّهِ، لَا إِلَى الْجَحِيمِ» 	لَتَّصِيْنٌ	كَاتِّصِيْنٌ	كَاتِّصِيْنٌ	انفال ۲۵	۱۰
امام باقر (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با سایر قرائات معتبر (ابن وردان از ابو جعفر) مطابقت با مصاحف کهن 	أَجَعَلْتُمْ سُقَاةَ الْحَاجِّ وَعَمْرَةَ	أَجَعَلْتُمْ سَقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ	أَجَعَلْتُمْ سَقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ	توبه ۱۹	۱۱
امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با قواعد رسم المصحف (عدم نگارش نماد همزه) 	النَّسِيءُ	النَّسِيءُ	النَّسِيءُ	توبه ۳۷	۱۲
امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم مانند «بِأَيْدِي» (۴۷ ذاریات) که پای ناخوانا دارد. 	النَّسَاءُ	النَّسِيءُ	النَّسِيءُ	توبه ۳۷	۱۳
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با مصاحف کهن لهجه (ادغام و فک ادغام) 	الْمُطَهَّرِيْنَ	الْمُطَهَّرِيْنَ	الْمُطَهَّرِيْنَ	توبه ۱۰۸	۱۴

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم(ع)	مصحف الجماهیره لیبی	مصحف امیری	سوره	
امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با سایر قرائات معتبر (یعقوب) عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم مانند «لدا» به جای «لدی» (۲۵ یوسف) 	إِلَى	إِلَا	إِلَا	توبه ۱۱۰	۱۵
امام سجاد (ع) امام باقر (ع) امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم مانند: «یأت» و یا «نَبِغ» که در برخی قرائات عشر «یأتی» و «نَبِغی» خوانده می شوند. 	تَثْنَوْنِي / يَثْنَوْنِي صَدُّوْرَهُمْ	يَثْنَوْنَ صَدُّوْرَهُمْ	يَثْنَوْنَ صَدُّوْرَهُمْ	هود ۵	۱۶
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با قواعد رسم المصحف (عدم نگارش نماد همزه) 	هَيْتٌ	هَيْتَ	هَيْتَ	یوسف ۲۳	۱۷
امیر المؤمنین (ع) امام سجاد (ع) امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. وجود الف ناخوانا مانند کلمه «لشأىء» (۲۳ کهف). مطابقت با مصاحف کهن 	أَقْلَمَ يَتَبَيَّنُ (يَاتَبَيَّنُ)	أَقْلَمَ يَأْيَسِ	أَقْلَمَ يَأْيَسِ	رعد ۳۱	۱۸

قرائات منسوب به اهل بیت(ع) و رسم المصحف

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم(ع)	مصحف الجماهریه لیبی	مصحف امیری	سوره	
امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم . کم و زیاد شدن دندانه مانند «أُنَجِينَا» و قرائت «أُنَجِينَا» و ... . مطابقت با دست نوشته های کهن . 	يَبْتَهُم	بِنِيَانَهُم	بِنِينَهُم	نحل ۲۶	۱۹
امام باقر (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم ، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم . کم و زیاد شدن دندانه . 	يَبْتَهُم	بِنِيَانَهُم	بِنِينَهُم	نحل ۲۶	۲۰
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با سایر قرائات معتبر (کسانی) مطابقت با قواعد رسم المصحف (عدم نگارش نماد همزه). الف انتهای کلمه می تواند پایه همزه باشد (لَسُوْا) 	لَسُوْا	لِيسُوا	لِيسُوا	إسراء ۷	۲۱
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم المصحف ، شباهت برخی حروف در خط کوفی . شباهت «واو» و «قاف» . 	وَوَصَى	وَقَصَى	وَقَصَى	إسراء ۲۳	۲۲

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم (ع)	مصحف الجماهیریہ لیبی	مصحف امیری	سوره	
پیامبر (ص)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با قواعد رسم المصحف (عدم نگارش نماد همزه) 	فَسَلَّ	فَسَلَّ	فَسَلَّ	إِسْرَاءِ ۱۰۱	۲۳
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با مصاحف کهن عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. مانند «اللَّهِ» (۸۷ و ۸۹ مومنون) که ابوعمر و یعقوب آن را «اللَّهِ» خوانده‌اند. 	مُتَّخِذًا	مُتَّخِذًا	مُتَّخِذًا	كُهْفِ ۵۱	۲۴
پیامبر (ص)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با مصاحف کهن عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. مانند «وَلَلَّذَارُّ» (۳۲ انعام) که در ابن عامر آن را «وَوَلَّذَارُّ» می‌خواند. 	لِلذِّكْرِ	لِلذِّكْرِ	لِلذِّكْرِ	طه ۱۴	۲۵
پیامبر (ص)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با مصاحف کهن لهجه (ر.ک. شماره ۲ همین جدول) 	عَصَى	عَصَايَ	عَصَايَ	طه ۱۸	۲۶
پیامبر (ص)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با مصاحف کهن لهجه (ر.ک. شماره ۲ همین جدول) 	هُدَى	هُدَايَ	هُدَايَ	طه ۱۳۳	۲۷

قراآت منسوب به اهل بیت (ع) و رسم المصحف

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قراآت منسوب به معصوم (ع)	مصحف الجماهیری لیبی	مصحف امیری	سوره	
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم المصحف به دلیل شباهت برخی حروف در خط کوفی. شباهت «ص» و «ط». لهجه (حَطَبُ در لهجه قریش حَصَبُ تلفظ می شود) 	حَطَبُ	حَصَبُ	حَصَبُ	انبیاء ۹۸	۲۸
امام باقر (ع) امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. مانند «جَنَّتْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» (۱۰۰ توبه) که ابن کثیر آن را بدون «من» قراآت نموده است. 	يَضَعْنَ مِنْ ثِيَابِهِنَّ	يَضَعْنَ ثِيَابِهِنَّ	يَضَعْنَ ثِيَابِهِنَّ	نور ۶۰	۲۹
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. کم و زیاد شدن دندانها. (ر.ک. شماره ۱۹ و ۲۰ همین جدول) 	قَدَمَرَهُمْ	قَدَمَرَهُمْ	قَدَمَرَهُمْ	فرقان ۳۶	۳۰
امیر المؤمنین (ع) امام سجاد (ع) امام باقر (ع)	<ul style="list-style-type: none"> لهجه (ادغام و فک ادغام) 	يَتَذَكَّرَ	يَذَكَّرَ	يَذَكَّرَ	فرقان ۶۲	۳۱

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم (ع)	مصحف الجماهیریہ لیبی	مصحف امیری	سوره	
امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. (ر.ک. شماره ۲۹ همین جدول) 	وَأُوتِينَا كُلَّ	وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ	وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ	نمل ۱۶	۳۲
امام سجاد (ع) امام باقر (ع) امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. همانند «مَلِكٌ» و «مَالِكٌ» 	لَا مُسْتَقَرَّ	لِمُسْتَقَرَّ	لِمُسْتَقَرَّ	یس ۳۸	۳۳
امیر المؤمنین (ع) امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با مصاحف کهن عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. همانند «وَوَصَّى» (۱۳۲ بقره) که نافع، ابوجعفر و ابن عامر آن را به صورت «وَأَوْصَى» خوانده‌اند. 	سَلَمًا	أَسَلَمًا	أَسَلَمًا	صافات ۱۰۳	۳۴
امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. همانند ۲۶ غافر که ابن عامر «أُو» را به صورت «و» قرائت نموده است. 	وَيَزِيدُونَ	أُو يَزِيدُونَ	أُو يَزِيدُونَ	صافات ۱۴۷	۳۵

قرائات منسوب به اهل بیت (ع) و رسم المصحف

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم (ع)	مصحف الجماهیریہ لیبی	مصحف امیری	سوره	
امیر المؤمنین (ع)	● لهجه (ادغام و فك ادغام)	لَيْتَدْبِرُوا	لَيْدَبِرُوا	لَيْدَبِرُوا	ص ۲۹	۳۶
امیر المؤمنین (ع)	● مطابقت با سایر قرائات معتبر (نافع، ابو جعفر) ● مطابقت با مصحف مدینه ● مطابقت با قواعد رسم المصحف (عدم نگارش نماد همزه)	أَشْهَدُوا خَلَقَهُمْ	أَشْهَدُوا خَلَقَهُمْ	أَشْهَدُوا خَلَقَهُمْ	زخرف ۱۹	۳۷
پیامبر (ص) امیر المؤمنین (ع)	● لهجه (منادای مرخم)	وَنَادُوا يَمَلِكِ	وَنَادُوا يَمَلِكُ	وَنَادُوا يَمَلِكُ	زخرف ۷۷	۳۸
امیر المؤمنین (ع)	● مطابقت با مصاحف کهن	وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهُ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهُ	وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهُ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهُ	وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهُ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهُ	زخرف ۸۴	۳۹
امیر المؤمنین (ع)	● مطابقت با مصحف لیبی و برخی مصاحف دیگر ● مطابقت با مصاحف کهن	حَسَنًا	حُسْنًا	إِحْسَنًا	أحقاف ۱۵	۴۰

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم (ع)	مصحف الجماهیریه لیبی	مصحف امیری	سوره	
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. (ر.ک. شماره ۴۰ همین جدول) مطابقت با دست نوشته‌های کهن. 	أَمْثَالُ الْجَنَّةِ	مَثَلُ الْجَنَّةِ	مَثَلُ الْجَنَّةِ	محمد ۱۵	۴۱
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم المصحف به دلیل شباهت برخی حروف در خط کوفی. شباهت «واو» و «فاء» 	وَلَا تَهِنُوا	فَلَا تَهِنُوا	فَلَا تَهِنُوا	محمد ۳۵	۴۲
پیامبر (ص)	<ul style="list-style-type: none"> لهجه «بسق» و «بصق» دو نوع گویش از یک واژه‌اند 	وَأَلْتَخَلَّ بَاصِقَاتُ	وَأَلْتَخَلَّ بَسِقَاتُ	وَأَلْتَخَلَّ بَاسِقَاتُ	ق ۱۰	۴۳
پیامبر (ص)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. همانند «وَقَالُوا» (۱۱۶/بقره) که ابن عامر آن را با حذف واو یعنی «قَالُوا» قرائت نموده است. 	مَاخَلَقْتُ	وَمَاخَلَقْتُ	وَمَا خَلَقْتُ	ذاریات ۵۶	۴۴

قرائات منسوب به اهل بیت(ع) و رسم المصحف

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم(ع)	مصحف الجماهریه لیبی	مصحف امیری	سوره	
امام باقر (ع) امام رضا (ع)	<p>● عدم مخالفت با رسم المصحف به دلیل شباهت برخی حروف در خط کوفی. شباهت «لام» و «نون».</p>	<p>ثُمَّ دَنَا فَتَدَلُّنِي</p>	<p>ثُمَّ دَنَا فَتَدَلُّنِي</p>	<p>ثُمَّ دَنَا فَتَدَلُّنِي</p>	نجم ۸	۴۵
امیر المؤمنین (ع)	<p>● عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. همانند «صَلَوَةٌ» که «صَلَاتٌ» خوانده می شود.</p>	<p>يُطَافُونَ بَيْنَهَا</p>	<p>يَطُوفُونَ بَيْنَهَا</p>	<p>يَطُوفُونَ بَيْنَهَا</p>	الرَّحْمَن ۴۴	۴۶
امیر المؤمنین (ع) امام صادق (ع)	<p>● لهجه (فحفضه)</p>	<p>وَطَلَعَ مَنْضُودٌ</p>	<p>وَطَلَحَ مَنْضُودٌ</p>	<p>وَطَلَحَ مَنْضُودٌ</p>	واقعه ۲۹	۴۷
امام حسین (ع)	<p>● عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. همانند «لَدَى» که به صورت «لَدَا» (۲۵ یوسف) نوشته شده است.</p>	<p>أَنْتِ صَبِيْنَا</p>	<p>أَنَا صَبِيْنَا</p>	<p>أَنَا صَبِيْنَا</p>	عبس ۲۵	۴۸

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم (ع)	مصحف الجماهیریه لیبی	مصحف امیری	سوره	
امام باقر (ع) امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با قواعد رسم المصحف (عدم نگارش نماد همزه) مطابقت با مصاحف کهن 	وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ	وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ	وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ	تکویر ۸	۴۹
پیامبر (ص)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با سایر مصاحف مطابقت با سایر قرائات معتبر (ابن کثیر، ابو عمرو، رويس و کسائی) لهجه عدم مخالفت با رسم المصحف، شباهت برخی حروف در خط کوفی. شباهت «ض» و «ظ». 	بِظَنِّينَ	بِضَنِّينَ	بِضَنِّينَ	تکویر ۲۴	۵۰
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> عدم مخالفت با رسم، شباهت نگارشی با برخی از موارد قطعی رسم. همانند «موسی» و یا «عیسی» 	ذَا مَسْغَبَةَ	ذِي مَسْغَبَةَ	ذِي مَسْغَبَةَ	بلد ۱۴	۵۱

قرائت منسوب به اهل بیت (ع) و رسم المصحف

نام معصوم (ع)	دلیل مطابقت با رسم	قرائت منسوب به معصوم (ع)	مصحف الجماهیریہ لیبی	مصحف امیری	سوره	
امام صادق (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با سایر مصاحف، مصحف مدینه، مصحف الجزائر و .... مطابقت با سایر قرائت معتبر (قرائت نافع، ابن عامر و ابوجعفر) عدم مخالفت با رسم المصحف، شباهت برخی حروف در خط کوفی. شباهت «واو» و «فاء» 	فَلَا يَخَافُ	فَلَا يَخَافُ	وَلَا يَخَافُ	شمس ۱۵	۵۲
امام سجاد (ع)	<ul style="list-style-type: none"> لهجه (ادغام و فك ادغام) 	يَزَّكِّي	يَتَزَكِّي	يَتَزَكِّي	لیل ۱۸	۵۳
امیر المؤمنین (ع)	<ul style="list-style-type: none"> مطابقت با قواعد رسم المصحف (عدم نگارش نماد همزه) 	كُلُّ امْرِئٍ	كُلُّ امْرٍ	كُلُّ امْرٍ	قدر ۴	۵۴
پیامبر (ص)	<ul style="list-style-type: none"> لهجه (إستنطاء) 	أَنْطَيْنَكَ	أَعْطَيْنَكَ	أَعْطَيْنَكَ	کوثر ۱	۵۵

نتیجه

چنانچه مشاهده شد ۵۵ قرائت منسوب به اهل بیت (ع) که به ظاهر مخالف رسم بودند، بنا بر یک، یا چند دلیل از هفت دلیلی که آنها را به تفصیل تبیین نمودیم، مطابق با نگرش ابن الجزری ولو

به صورت احتمالی با رسم المصحف منطبق گشتند. این هفت دلیل را در بررسی قرائات شاذ دیگر، که بر حسب ظاهر مخالف رسم المصحفند نیز می‌توان به کار برد.

در بررسی برخی از این قرائات به ارتباط بسیار نزدیک قرائات و رسم المصحف پی بردیم. با توجه به شباهتی که بین برخی حروف در خط کهن مشاهده می‌شود، بررسی تأثیر و تأثر قرائات و رسم المصحف بر یکدیگر لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

خط کهن عربی به علت ناپختگی در قرون اولیه فاقد قواعد رسم الخط ثابت و مدون بوده است ولی با بررسی و تطبیق قرائات با رسم مصاحف اولیه، می‌توان تا حدودی به قواعد رسم الخطی که در گذشته حاکم بوده، دست یافت.

با بررسی و تطبیق قرائات _ به خصوص قرائات شاذ _ با رسم المصحف تا حدودی می‌توان به لهجه‌های رایج و گوناگونی که در قرون اولیه موجود بوده، پی برد.

منابع

قرآن کریم

۱. الأركاآت، محمد غوث بن محمد (۱۳۳۱ ق)، *نثر المرجان*، حيدر آباد دکن، مطبعة عثمان بريس.
۲. أزهری، محمد بن أحمد (۱۴۲۱ ق)، *تهذيب اللغة*، بيروت، دار احیاء التراث العربی.
۳. ابوحيان اندلسی، محمد بن يوسف (۱۴۲۰ ق)، *البحر المحيط فی التفسیر*، محقق: صدقی محمد، جمیل، بيروت، دارالفکر.
۴. أنیس، ابراهیم (۱۹۹۲ م)، *فی اللهجات العربیة*، قاهره، مكتبة الانجلو المصریة .
۵. ابن الجزری، محمد بن محمد (بی تا)، *النشر فی القراءات العشر*، بيروت، دارالکتب العلمیة.
۶. ابن جنی، أبو الفتح (۱۴۱۹ ق)، *المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات و الإیضاح عنها*، محقق: عطا، عبد القادر احمد، بيروت، دارالکتب العلمیة.
۷. ابن خالویه، حسین بن احمد (بی تا)، *مختصر فی شواذ القرآن*، محقق: جفری، آرتور، قاهره، مكتبة المتنبی.
۸. ابن عطیة، عبد الحق بن غالب (۱۴۲۲ ق)، *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*، محقق: محمد، عبد السلام عبد الشافی، لبنان، دارالکتب العلمیة (منشورات محمد علی بیضون).
۹. ابن الجزری، محمد بن محمد (۱۴۲۰ ق)، *منجد المقرئین و مرشد الطالبین*، دارالکتب العلمیة.
۱۰. ابن مجاهد، ابوبکر (۱۱۱۹ م)، *السبعة فی القراءات*، قاهره، دار المعارف بمصر _ کورنیش النيل.
۱۱. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق)، *لسان العرب*، بيروت، دار صادر.
۱۲. ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱ ق)، *تهذيب اللغة*، بيروت، دار إحياء التراث العربی.
۱۳. البابرتی الحنفی، محمد بن محمود بن أحمد (۱۴۲۶ ق)، *الردود و النقود شرح مختصر ابن الحاجب*، الرياض، مكتبة الرشد ناشرون.
۱۴. توکلی، مرتضی؛ مستفید، حمید رضا (۱۳۹۶ ش)، *پژوهشی در رسم المصحف*، تهران، مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران.
۱۵. ثعلبی نيسابوری، احمد بن محمد (۱۴۲۲ ق)، *الکشف و البیان عن تفسیر القرآن*، محقق: ابن عاشور، ابی محمد، بيروت، دار إحياء التراث العربی.
۱۶. جرجانی، علی بن محمد (بی تا)، *التعريفات*، تهران، ناصر خسرو.
۱۷. حلی، حسن بن يوسف بن مطهر اسدی (۱۴۱۲ ق)، *منتهی المطلب فی تحقیق المذهب*، محقق: بخش فقه در جامعه پژوهش های اسلامی، مشهد، مجمع البحوث الاسلامیة.

١٨. الحمد، غانم قدوری (١٤٣٧ ق)، **علم النقط و الشكل التاريخ و الأصول**، اردن، دار عمار.
١٩. الدانی، أبو عمرو عثمان بن سعید (١٤٠٣ ق)، **المقنع فی مفرقة رسم مصاحف الأمصار**، محقق: محمد أحمد دهمان، دمشق، دار الفكر.
٢٠. زبیدی، مرتضی (١٤١٤ ق)، **تاج العروس من جواهر القاموس**، محقق: شیری، علی، بیروت، دار الفكر.
٢١. زرقانی، محمد عبدالعظیم (بی تا)، **مناهل العرفان فی علوم القرآن**، مطبعة عیسی البابی الحلبي وشرکاه.
٢٢. زمخشری، محمود بن عمر (١٤٠٧ ق)، **الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل**، مصحح: حسین احمد، مصطفی، دار الكتاب العربی.
٢٣. سلیمان بن نجاح، ابو داوود (١٤٢١ ق)، **مختصر التبیین لهجاء التنزیل**، محقق: شرشال، احمد بن احمد، مدینه منوره: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف.
٢٤. سمین حلبي، احمد بن یوسف (١٤١٤ ق)، **الدر المصون فی علوم الكتاب المکنون**، محقق: صیره، احمد محمد، لبنان، دارالکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
٢٥. سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن (١٤٠٤ ق)، **الدر المنثور فی تفسیر المأثور**، قم، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
٢٦. شوکانی، محمد (١٤١٤ ق)، **فتح القدير**، سوریه، دار ابن کثیر.
٢٧. شهید اول، محمد بن مکی (١٤١٩ ق)، **ذکری الشیعة فی أحكام الشریعة**، محقق: جمعی از پژوهشگران در موسسه آل البيت علیهم السلام، قم، موسسه آل البيت علیهم السلام.
٢٨. عسقلانی، احمد بن علی ابن حجر (١٣٧٩ ق)، **فتح الباری شرح صحیح البخاری**، محقق: عبدالعزیز بن عبد الله بن باز، لبنان، دار المعرفة.
٢٩. عیاشی، محمد بن مسعود، (١٣٨٠ ق)، **التفسیر (تفسیر العیاشی)**، محقق: رسولی، هاشم، تهران، مکتبه العلمیة الإسلامیة.
٣٠. فراء، یحیی بن زیاد (١٩٨٠ م)، **معانی القرآن**، محقق: نجاتی، احمد یوسف، قاهره، هیئة المصریة العامة للكتاب.
٣١. فراهیدی، خلیل بن احمد (١٤٠٩ ق)، **کتاب العین**، قم، نشر هجرت.

۳۲. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق)، *التفسير الكبير (مفتاح الغيب)*، بيروت، دار احیاء التراث العربی.
۳۳. قاضی، عبدالفتاح (۱۴۲۶ ق)، *البدور الزاهرة فی القراءات العشر المتواترة من طریق الشاطبية و الدرّة*، قاهره، دار السلام.
۳۴. قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴ ق)، *الجامع لاحكام القرآن*، تهران، انتشارات ناصر خسرو.
۳۵. صدوق (بی تا)، *علل الشرائع*، نجف، منشورات المكتبة الحیدریة.
۳۶. صبری، الأشوح (۱۴۱۹ ق)، *إعجاز القراءات القرآنیة (دراسة فی تاریخ القراءات و اتجاهات القراء)*، القاهرة، مكتبة وهبة.
۳۷. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ ق)، *تفسير جوامع الجامع*، مصحح: گرجی، ابوالقاسم، قم، حوزة علمیه قم.
۳۸. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش)، *مجمع البیان فی تفسير القرآن*، مصحح: یزدی طباطبایی، فضل الله؛ رسولی، هاشم، تهران، ناصر خسرو.
۳۹. طریحی، فخر الدین بن محمد (۱۳۷۵ ق)، *مجمع البحرين*، مصحح: حسینی اشکوری، احمد، تهران، مرتضوی.
۴۰. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۹ ق)، *التبیان فی تفسير القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۴۱. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق)، *الکافی*، مصحح: غفاری، علی اکبر؛ آخوندی، محمد، تهران، دار الکتب الاسلامیة.
۴۱. المارغنی التونسی، ابراهیم بن احمد (۱۴۱۵ ق)، *دلیل الحیران علی مورد الظمان*، محقق: عمیرات، زکریا، بیروت، دار الکتب العلمیة.
۴۲. مستفید، حمیدرضا (۱۳۸۸ ش)، «رسالة النقط و الشكل»، نشریه بهارستان، شماره ۱۵، صص ۵ - ۶۶.
۴۳. معرفت، محمد هادی (بی تا)، *التمهید*، ایران، موسسه النشر الاسلامی.
۴۴. نظام الاعرج، حسن بن محمد (۱۴۱۶ ق)، *غرائب القرآن و رغائب الفرقان*، محقق: عمیرات، زکریا، بیروت، دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
۴۵. یزدی، سید محمد کاظم طباطبایی (۱۴۱۹ ق)، *العروة الوثقی فیما تعم به البلوی (المحشی)*، محقق: محسنی سبزواری، احمد، قم، دفتر انتشارات اسلامی.

<۱۸۳> *مطالعات تاریخی قرآن و حدیث*، شماره ۷۰، سال بیست و هفتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ ش

Historical Approaches to Quran and Hadith Studies, vol. 70, year 27, Fall & Winter 2021-2022

۴۶. یزدی، سید محمد کاظم طباطبایی (بی تا)، *تعلیقہ علی العروۃ الوثقی*، محقق: سیستانی، السید علی، بی نا.

47. Francois, Deroche. (1992). General editor: Raby, Julian, *The Abbasid Tradition (Qurans of the 8th to the 10th centuries AD)*, The Nour foundation in association with Azimuth editions and Oxford University Press.